પાઠ – ૨૪ – ૧૪ ગુણસ્થાન : આધ્યાત્મિક વિકાસના સ્તરો

ગુણસ્થાનનો વિષય ફક્ત પર્યાપ્ત ભવ્ય પંચેન્દ્રિય જીવો માટે જ છે અર્થાત મનુષ્ય, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, નારકી અને દેવ, કારણ કે ગુણસ્થાનના વિકાસ માટે પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની જરૂર પડે જ. આમાં પણ નારકી ને ધર્મ સાંભળવા નથી મળતો અને દેવને ધર્મ કરવા નથી મળતો માટે તેઓ ૪ થા ગુણસ્થાનથી આગળ ન જઈ શકે. તિર્યંચ ક્યારેક નાના વ્રત પાળી શકે માટે વધારેમાં વધારે ૫ માં ગુણસ્થાન સુધી જઈ શકે એમ કહેવાય છે જયારે મનુષ્ય જ એક એવી ગતિ છે જયાં ૧૪ માં ગુણસ્થાન સુધી જઈ શકાય.

અનાદિ કાળથી જીવ અજ્ઞાનવશ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને જ્યાં સુધી તે અજ્ઞાનથી કે કર્મોના આવરણથી મુક્ત ન થાય, ત્યાં સુધી ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં એને પરિભ્રમણ કરવાનું જ રહે છે. આ સંસારથી મુક્ત થવા માટે કર્મોના આવરણોને ક્રમશઃ નાશ કરવા એ જરૂરી છે. જેમ જેમ કર્મોના આવરણો ક્ષીણ થતા જાય, પાતળા થતા જાય, તેમ તેમ જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં ઉજળો બનતો જાય છે. આ રીતે આત્મા ક્રમશઃ પ્રકાશમાં આવતો જાય છે, અને શુધ્ધ સ્વરૂપ – મુક્તાવસ્થાની નજીક પહોચતો જાય છે. તેની જૈન શાસ્ત્રકારોએ ચૌદ શ્રેણી બતાવી છે, તેને 'ગુણસ્થાનક' કહેવામાં આવે છે. ચૌદમાં ગુણસ્થાને પહોંચનારો જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ગુણસ્થાનને સમજવા આશ્રવના કારણો અને મોહનીય કર્મની સમજ ખૂબ જરૂરી છે. ચૌદ ગુણસ્થાનકના નામ આ પ્રમાણે છે :

૧) મિથ્યાત્વ

૨) સાસાદન

૩) મિશ્ર

૪) અવિરતી સમ્યક્દ્રષ્ટિ

૫) દેશવિરતી સમ્યક્દ્રષ્ટિ

૬) પ્રમત્તવિરતિ (સમ્યક્દ્રષ્ટિ, સર્વવિરતી પ્રમત)

૭) અપ્રમત્તસંયત (સમ્યક્દ્રષ્ટિ, સર્વવિરતી અપ્રમત)

૮) અપૂર્વકરણ

૯) અનિવૃત્તિકરણ

૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય

૧૧) ઉપશાન્ત મોહ (ઉપશાન્ત વિતરાગ છદમસ્થ)

૧૨) ક્ષીણ મોહ (ક્ષીણ વિતરાગ છદમસ્થ)

૧૩) સયોગી કેવલી

૧૪) અયોગી કેવલી

૧) મિથ્યાદ્રષ્ટિ :

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન. જીવ અનાદિ કાળથી અધોગતિમાં પડેલો છે. એ અધોગતિ કે જયાં જીવનનો જરા પણ વિકાસ નથી, એવા સ્થાનને જૈન શાસ્ત્રકારોએ 'નિગોદ' ના નામથી ઓળખાવ્યું છે. યોગાનુયોગ આ સૂક્ષ્મનિગોદનો જીવ વિકાસ પામે છે, આગળની ગતિમાં જાય છે, છતાં એ જીવ મિથ્યાદ્રષ્ટિ ગુણસ્થાનકમાં ગણાય છે. મિથ્યાદ્રષ્ટિ એટલે અંધકારમય જીવન. વસ્તુના યર્થાથ જ્ઞાનનો અભાવ એનું નામ મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. નિગોદના અંધકારમય જીવનની અપેક્ષાએ કંઈક ચેતનાશકિતનો વિકાસ હોવાને કારણે મિથ્યાદ્રષ્ટિને પણ ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવ્યું છે. અહીંથી આત્માના જીવનનો વિકાસ શરૂ થાય છે છતાં આ પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં રહેલો જીવ, અધર્મને ધર્મ અને ધર્મને અધર્મ સમજે છે, ઉન્માર્ગને સન્માર્ગ અને સન્માર્ગને ઉન્માર્ગ સમજે છે. જીવને અજીવ અને અજીવને જીવ સમજે છે, અસાધુને સાધુ અને સાધુને અસાધુ સમજે છે. અમૂર્ત પદાર્થમાં મૂર્ત સંજ્ઞા અને મૂર્ત પદાર્થમાં અમૂર્ત સંજ્ઞા માને છે. અર્થાત આવું વિપરીત જ્ઞાન એ આ સ્થાનમાં રહેલા જીવનાં લક્ષણો છે. સમ્યક્દ્રષ્ટિ રહિત સર્વ આત્મા મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. આ જીવ અહીંથી સીધો જયારે પ્રથમ વાર ઉપશમ સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ૪ થા ગુણસ્થાને જાય છે પણ જો પૂર્વે સમકિત પ્રાપ્ત કરે તો ૩ જા ગુણસ્થાને પણ જઈ શકે.

૨) સાસાદન ગુણસ્થાનક :

સ + આસાદન, આસાદન શબ્દનો અર્થ છે આસ્વાદન અર્થાત જીવ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે કે ૪ થા ગુણસ્થાનક પર પહોંચ્યા પછી મોહનીય કર્મની ગ્રંથિના જોરે પ્રમાદવશ પાછો વળે છે, ત્યારે આ અવસ્થાને સ્પર્શે છે. પરંતુ અગાઉ આત્મભૂતિનો સ્વાદ ચાખ્યો છે તેથી તેને સાસાદન કહે છે. અથવા ઉચ્ચ અવસ્થાનો આસ્વાદ લીધેલો છે; તેથી આ ગુણસ્થાનકનું નામ સાસાદન-સાસ્વાદન રાખવામાં આવ્યું છે. જીવ અહીંયાથી અંતર્મુહુર્ત સમયમાં પહેલા ગુણસ્થાન પર જાય છે.

પડતી વખતે ૨ જા ગુણસ્થાને જીવ ફકત ૬ આવલિક સમય માટે રહે છે તેનું કારણ છે અનંતાઅનુબંધી કષાયનો ઉદય છે.

૩) મિશ્ર ગુણસ્થાનક :

આ સ્થાનકમાં રહેલા જીવની સ્થિતી વિચિત્ર હોય છે. વિચિત્ર એટલા માટે કે સત્ય પદાર્થ કે અસત્ય પદાર્થ બંનેમાં તેનો સમાન ભાવ હોય છે. એટલે સત્ય તરફ તેને ન તો રુચી હોય છે અને ન અસત્ય તરફ અરુચિ હોય છે. જે માણસે એક વસ્તુનો અનુભવ કર્યો હોય પરંતુ બીજી વસ્તુ તેને નથી શ્રધ્ધા કે નથી અશ્રધ્ધા. તેવી જ રીતે મિશ્ર ગુણસ્થાનકવાળો જીવ સત્ય કે અસત્ય બંને વસ્તુ ઉપર એને શ્રધ્ધા હોતી નથી. એટલે તે પોતાના હિતાહિતનો દૃઢ નિર્ણય કરી શકતો નથી, છતા એક વખત જો જીવ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી ચૂકેલો હોય છે એટલે તેના ભવભ્રમણનો કાળ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આ

ગુણસ્થાનમાં જીવ ૧ લા અને ૪ થા ગુણસ્થાન વચ્ચે ઝોલા ખાય છે. તેનો કાળ પણ અંતર્મુહુર્ત છે.

૪) અવિરતી સમ્યક્દ્રષ્ટિ :(ઉપશમ સમ્યકત્વ, ક્ષયોપશમિક સમ્યકત્વ કે ક્ષાયિક સમ્યકત્વ હોય પણ ચારિત્ર અથવા વ્રત પચ્ચખાણ ન હોય.)

વ્રતરહિત સમકિતની અવસ્થા. અ=નહિ. વિરતી એટલે વ્રત-ત્યાગ-નિયમ. ગૃહસ્થ અને સાધુઓને માટે દેશ-વિરતી અને સર્વવિરતી એવા અનુક્રમે બે ભેદ બતાવ્યા છે. વિરતીનો સ્વીકાર કર્યા પહેલા, જેને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જીવ આ ગુણસ્થાનકમાં ગણાય છે. આ સ્થિતિમાં રહેલા જીવને ભલે વ્રતાદિ હોતા નથી, પણ તત્વ સંબંધી શંકાને સ્થાન રહેલું નથી. સમ્યક્દ્રષ્ટિએ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પહેલું પગથિયું છે. સમકિત વિનાનાં સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનો પ્રાયઃ નિષ્ફળ બને છે, મોક્ષ મૂલક બનતા નથી. ત્યાગ પચ્ચખાણ રહિત આ ગુણસ્થાન છે. દર્શન મોહનીય કર્મ ૪ અનંતા અનુબંધી કષાયનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ હોય છે. આ જીવ ભવ્ય છે અને કયારેક તો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે જ. પુરુષાર્થ પ્રમાણે તે આગળ જાય અથવા પાછો પડે. આ ગુણસ્થાન ઉપરના ગુણસ્થાન જવાની પૂર્વ તૈયારી છે પણ હજી વ્રતનો અભાવ છે. જીવ પ્રથમવાર સમ્યકત્વને પામે ત્યારે તે ઉપશમ સમયકત્વને પામે છે જો કે આ વિષયે મતમતાંતર છે.

ચોથા ગુણસ્થાને આવ્યા પછી આગળ કેમ વધવું, ધર્મની શરૂઆત કેમ કરવી ? એવો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે તો તેનો જવાબ છે કે નાનામાં નાના નિયમના સંકલ્પથી શરૂઆત કરવી. હરિબલ મચ્છીમાર અથવા વંકચુલની પ્રસિદ્ધ વાર્તા માટે જાણ. શ્રદ્ધા ૪ થા ગુણસ્થાને પહોંચાડે પરંતુ વ્રત હોય તો જ આગળ વધાય.

અનાદિ મિથ્યાત્વી પ્રથમવાર ૧ લે થી ૪ થે ગુણસ્થાને જ જાય પણ જો પૂર્વે કયારેક સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થયેલ હોય તો ૩જા ગુણસ્થાને પણ જઈ શકે.

ગુણ વિકાસમાં મનની ભૂમિકા મહત્વની છે. યથાપ્રવૃત્તકરણ, ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ (ગ્રંથિભેદ) કે અનિવૃત્તિકરણ કરવા મનના ઉત્કૃષ્ટભાવ હોવા જરૂરી છે. અભવ્ય જીવો કયારેય ગ્રંથિભેદ કરી શકતા નથી. સર્વ જીવો પહેલા ગુણસ્થાને હોય પણ વિકાસ કરવા મનની જરૂર પડે જ અર્થાત સંજ્ઞી જીવો જ આ માટે પાત્ર છે. મન આપણને ઉપર ચડાવે કે નીચે પછાડે છે. આરાધનાથી આગળ વધાય પણ મનની શુદ્ધતા અગત્યની છે અને મનની શુદ્ધતા માટે કાયા અને વચનની શુદ્ધતા પણ જરૂરી છે. કેવળજ્ઞાની પણ છેલ્લી ૪૮ મિનિટ પહેલા જ શ્રેણી ચઢવાની શરુઆત કરે છે.

૧ લા થી ૪ થા ગુણસ્થાને જવા આત્માના ગુણોનો વિકાસ મહત્વનો છે. દા.ત. પરોપકાર, સરળતા, સમભાવ, માર્ગાનુસારી વગેરે, પણ સાચા ધર્મની શરુઆત ૪ થા ગુણસ્થાન પછી વ્રત રાખીએ ત્યારે જ થાય. સમ્યકત્વથી પાયો મજબૂત થયો પણ તેના ઉપર ધર્મની ઈમારત બનાવવા વિરતી શરૂ થાય ત્યારે જ ધર્મની સાચી શરૂઆત થાય છે. ૪ થા ગુણસ્થાન પહેલાની ધર્મ ક્રિયા ‘દ્રવ્ય

ધર્મ' અથવા 'વ્યવહાર ધર્મ 'કહી શકાય.

પ્રથમવાર થતું ઔપશમિક સમ્યકત્વ કોઈપણ ગતિમાં થાય. મુખ્યત્વે નારકી ને પરમાધામી દેવના ઉપદેશથી, દેવોને પરમાત્માની દેશના, પૂજા વગેરેથી અને તિર્યંચોને પરમાત્માની દેશના વગેરેથી. નારકી અને દેવ આ ગુણસ્થાનથી આગળ જઈ શકતા નથી કારણ કે તેઓ વ્રતનું પાલન નથી કરી સકતા. જે ગ્રંથિભેદ કરે તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે અને તે માટે ની પૂર્વભૂમિકા માટે ૧) ઉપશમ ૨) સંવેગ ૩) નિર્વેદ ૪) આસ્થા અને ૫) અનુકંપા જેવા ગુણો હોવા જરૂરી છે. એકવાર ગ્રંથિભેદ કરી ઔપશમિક સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થઈ જાય ત્યારબાદ વ્યકિત મિથ્યાત્વમાં પાછો પડી શકે પણ ફરીવાર ગ્રંથિભેદની જરૂર પડતી નથી ફક્ત આત્મમિવકાસ માટે ધર્મની જરૂર પડે. કોઈપણ જીવ ભવચક્રમાં વધારેમાં વધારે પાંચ વાર ઉપશમ કરી શકે ત્યારબાદ ક્ષયોપશમ અને પછી ક્ષાયિક શ્રેણી ચડીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

૪ થા ગુણસ્થાને રહેલા જીવમાં ત્રણ પ્રકારના સમ્યકત્વ હોઈ શકે : ૧) ઔપશમિક ૨) ક્ષયોપશમિક ૩) ક્ષાયિક.

ક્ષાયિક સમકિત જીવ જો શ્રેણી ચઢે તો એ જ ભવમાં મોક્ષે જાય. ક્ષાયિક સમકિત એકવાર આવ્યા પછી નષ્ટ થતું નથી (જો કે અલ્પ સમય માટે જાય છે પણ વ્યવહારથી આની ગણતરી કરતા નથી).

૫) દેશવિરતી સમ્યક્દ્રષ્ટિ :

ગૃહસ્થ ધર્મના વ્રતોનો સ્વીકાર અને શુધ્ધ રીતે પાલન કરનાર જીવ દેશવિરતી ગુણસ્થાનકવાળો ગણાય છે, પણ તે સમ્યક્ત્વપૂર્વ હોય તો. અમુક અંશોમાં વ્રતોનું ગ્રહણ એનું નામ છે દેશવિરતી ગુણસ્થાનક, જેમાં ૧૨ વ્રત તથા અણુવ્રત શ્રાવકને હોય છે. દર્શન મોહનીય કર્મ, અનંતાઅનુબંધી અને અપ્રત્યાખાની કષાયનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ વધારેમાં વધારે આ ગુણસ્થાન સુધી પહોંચી શકે છે.

૬) સર્વવિરતી પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક : (સમ્યક્ દ્રષ્ટિ – સર્વવિરતી)

આ ગુણસ્થાનક સાધુને હોય છે, કે જેઓએ પાંચ મહાવ્રત સ્વીકાર કરેલા હોવા છતાં, પ્રમાદથી સર્વથા મુકત નથી હોતા. પ્રમાદમાં રહેલો જીવ આર્તધ્યાન અને ધર્મધ્યાન પૈકી આર્તધ્યાનની તેનામાં મુખ્યતા હોય છે, અને તે જ એનો પ્રમાદ છે. ઉત્તરાધ્યાન સૂત્રમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ પોતાના પ્રધાન શિષ્ય ગૌતમસ્વામીને સંબોધી સમસ્ત સાધુઓને પ્રમાદથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે એટલા જ માટે. જો કે આ પ્રમાદ મુખ્યત્વે પરભાવ પરઅવલંબન સંબંધી હોવા છતાં ધર્મભાવના

યુકત શુભ ભાવ છે. સર્વસંગ પરિત્યાગી સાધુતા અહીંથી શરૂ થાય છે. આ ગુણસ્થાનમાં પ્રત્યાખાની કષાયોનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ હોય છે.

૭)અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક :

પ્રમાદમાંથી અપ્રમાદ અવસ્થામાં પાંચ મહાવ્રતધારી સાધુ જેટલો સમય આવી જાય, તે સમય માટે તે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકવાળો કહેવાય છે. શુધ્ધ ઉપયોગની અવસ્થા છે. આત્મ અનુભવની પ્રચુરતા આ ગુણસ્થાનકે હોય છે.

પાંચમાં ગુણસ્થાનની શરૂઆત આંશિક વ્રત ગ્રહણથી થાય છે. આ ગુણસ્થાન માત્ર તિર્યંચ-મનુષ્યોને જ હોય છે તે પણ અયુગલિકોને જ (સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળાને). પાંચમાં ગુણસ્થાને તિર્યંચોને ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ સમ્યકત્વ હોય, ક્ષાયિક ન હોય. જયારે મનુષ્યને ત્રણે પ્રકારના સમ્યકત્વ હોઈ શકે. પાંચમાં ગુણસ્થાનમાં જીવ અપ્રત્યાખાની કષાયોનો ઉપશમ, ક્ષય કે ક્ષયોપશમ કરે છે.

૬ ઠ્ઠા અને ૭ માં ગુણસ્થાને ફકત મનુષ્ય જ હોય અને તેમાં ત્રણે પ્રકારના સમ્યકત્વ હોઈ શકે. સમ્યકત્વ પામ્યા વિનાના મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવો જો દેશવિરતી કે સર્વવિરતી ગ્રહણ કરે તો પણ તેમને પહેલું ગુણસ્થાનક જ ગણાય છે કારણ કે સમ્યકત્વ વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ જ્ઞાન-ચારિત્ર ગણાતા નથી.

૮) અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક :

'કરણ' શબ્દનો અર્થ છેઆત્માના અધ્યવસાય પરિણામ. આઠ પ્રકારના કર્મમાં મુખ્ય મોહનીયકર્મ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ મોહનીય કર્મનો ક્ષય અથવા ઉપશમ કરવાનો આત્માનો અપૂર્વ અધ્યવસાય જયારે થાય ત્યારે આ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. 'ક્ષય'નો અર્થ નાશ છે અને 'ઉપશમ' તેને કહેવામાં આવે છે કે કર્મની સત્તા વિધમાન હોવા છતાં તે દબાયેલ-ઢંકાયેલ રહે. આ ગુણસ્થાનથી મુનિ (ઉપશમ કે ક્ષપક) શ્રેણી માંડે છે.

મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવવાનું કે ક્ષય કરવાનું કામ ખરેખર નવમાં-દશમાં ગુણસ્થાનકે જીવ કરે છે પણ આઠમે ગુણસ્થાનકે તો તેની પૂર્વ તૈયારી રૂપ ભૂમિકા જ પ્રગટ કરે છે. આઠમાં ગુણસ્થાને જીવ આત્માના અપૂર્વ અધ્યવસાયે ના બળે પૂર્વ નકકી કરેલા એવા પાંચ કાર્યો કરે છે. ૧) સ્થિતિઘાત ૨) રસઘાત ૩) ગુણશ્રેણી ૪) ગુણ સંક્રમણ ૫) અપૂર્વસ્થિતિબંધ.

ઉપશમ શ્રેણીમાં ઉપશમ સમ્યકત્વી પણ હોય શકે અને ક્ષાયિક સમ્યકત્વી પણ હોઈ શકે જયારે ક્ષપક શ્રેણીમાં નિયમથી ક્ષાયિક સમ્યકત્વી જ હોય છે.

૯) અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનક :

અપૂર્વકરણમાં બતાવેલા અધ્યવસાય કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ ઉજ્જવલ આત્માના પરિણામ થાય છે કે જેથી કર્મોનો ક્ષય યા ઉપશમ તીવ્ર પણે થવા લાગે છે. અનિવૃતિકરણનો અર્થ મોહનીય કર્મની મુખ્યત્વે પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ અથવા ક્ષય થાય છે.

૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનક :

સંપરાય શબ્દનો અર્થ જૈન દ્રષ્ટિએ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચાર કષાય છે. મોહનીય કર્મનો અહીં ક્ષય અથવા ઉપશમ થતાં બહુ જ અલ્પાંશે લોભ કષાય રહી જાય, તે વખતની સ્થિતીમાં આ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું કહેવાય. અહીં ગુણશ્રેણી નિર્જરા હોય છે. આ ગુણસ્થાનના અંતમાં જીવ સુક્ષ્મ લોભ કષાયનો સંપૂર્ણ ઉપશમ કરે તો ૧૧ મા અને ક્ષય કરે તો ૧૨માં ગુણસ્થાને જાય.

૧૧) ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક :

આ ગુણસ્થાનમાં મોહનીય કર્મની એક પણ પ્રવૃતિ ઉદયમાં ન હોવાથી વીતરાગ જ કહેવાય છે પણ તેનો અર્થ કેવળજ્ઞાની નથી. આ ગુણસ્થાનને '**ઉપશાંત મોહ વીતરાગ છદમસ્થ ગુણસ્થાનક**' પણ કહેવાય છે.

ઉપશમશ્રેણીવાળા જીવને પૂર્વ ગુણસ્થાનકોમાં મોહનો ઉપશમ શરૂ થાય છે, પછી તે જયારે પૂર્ણતયા મોહનીય કર્મ ઉપશાન્ત બને અર્થાત મોહનીય કર્મને સર્વથા ઢાંકી દે ત્યારે આ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું કહેવાય. છતાં ઉપશમ શ્રેણી હોવાથી આ ગુણસ્થાને લોભનો ઉદય થતાં જીવ નિયમથી નીચે એટલે પ્રથમ ગુણસ્થાનક સુધી પડી શકે અથવા વચ્ચેના કોઈપણ ગુણસ્થાનક પર અટકીને ઉપર જઈ શકે.

૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક :

આ ગુણસ્થાનમાં મોહનીય કર્મ ક્ષીણ થવા છતાં જે આત્માના જ્ઞાનાવર્ણીય આદિ કર્મો હજુ પૂર્ણ પણે ક્ષીણ થયા નથી તેથી આ ગુણસ્થાનને '**ક્ષીણ મોહ વીતરાગ છદમસ્થ ગુણસ્થાન**' પણ કહેવાય છે.

ક્ષપક શ્રેણીએ મોહને ક્ષીણ કરવાની ક્રિયા ચાલુ હતી, તે મોહનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી નાખવામાં આવે ત્યારે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય.

ઉપશાન્ત અને ક્ષય માં અંતર એ છે કે, ઉપશાંતમાં કર્મના પુદ્ગલો કોઈ કારણવશ દબાયેલા-ઢંકાયેલા રહે છે, પરંતુ તે કર્મ વિદ્યમાન હોવાથી ગમે ત્યારે પણ ઉદયમાં આવી જાય છે, ઉપર ઊઠી આવે છે. જો કર્મના પુદ્ગલો ક્ષય થવા માંડે તો તેનો પછી ઉદય થવાની સંભાવના નથી રહેતી. પાણીમાં મિશ્રિત ધૂળનાં રજકણો નીચે બેસી જાય તે વખતે પાણી સ્વચ્છ લાગે પરંતુ પાણીને જરા પણ આઘાત પહોંચતા તે રજકણો ઉપર તરી આવે છે, અને પાણીને ડોળી નાખે છે. પણ પાણીમાંથી જો રજકણો સર્વથા દૂર કર્યા હોય તો પછી પાણી ડોળું થવાનો અવકાશ નથી. આવી જ સ્થિતિ મોહનીય કર્મના ઉપશમ અને ક્ષયની છે. મોહનીય કર્મને ઉપશાન્ત કરી આગળ વધતો જીવ અગિયારમાં

ગુણસ્થાનકથી લપસે છે; અને અન્ય ગુણસ્થાનકમાં જાય છે. બારમાં ગુણસ્થાને તે કર્મનો ક્ષય હોય છે, તેથી જીવ આગળ વધી તેરમા ગુણસ્થાને આવે છે. ૧૨માં ગુણસ્થાનના અંતે બાકી ત્રણ ઘાતી કર્મ જ્ઞાનાવર્ણીય, દર્શનાવર્ણીય અને અંતરાયકર્મનો ક્ષય થાય છે.

૧૩) સયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક :

યોગનો અર્થ છે શરીરાદિની ક્રિયા. કર્મના પ્રકરણમાં ચાર પ્રકારના ઘાતીકર્મ અને ચાર પ્રકારના અઘાતીકર્મ બતાવ્યા છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતી કર્મનો ક્ષય થવાથી જીવને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ હજુ શરીર છે, એટલે શરીર સંબંધિત યોગ વિદ્યમાન હોવાથી ગમનાગમન આદિ ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે. એટલા માટે આ ગુણસ્થાનકને સયોગી ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવ્યું છે. આ ગુણસ્થાને ઉદય ૪ અઘાતી કર્મનો હોય પણ બંધ ફક્ત વેદનીય કર્મનો હોય અને તે પણ બે સમયનો અર્થાત ૧ સમયે બંધ થાય, ૨ જા સમયે ઉદય અને ૩ જા સમયે ખરી જાય છે.

૧૪) અયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક :

બાકી રહેલા નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય અને વેદનીય કર્મના ક્ષયના અંતિમ સમયે સમસ્ત ક્રિયાઓ બંધ થઈ જાય છે, યોગ નિરોધ થાય છે અને આત્મા ઉત્કૃષ્ટ નિષ્કંપ દશાની સ્થિતિએ પહોંચે છે. આ અવસ્થાને અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે.

ત્યાર પછી જીવ સિધ્ધ અવસ્થાને પામે છે, અને લોકાગ્રે સિધ્ધશીલા પર અનંતકાળ સુધી આત્મરમણતાના સુખમાં લીન રહે છે.

ગુણસ્થાન વિશે સરળ સમજણ

આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું માપ

નોંધ : ગુણસ્થાનને સમજવા માટે કર્મ બંધના કારણો જાણવા આવશ્યક છે જે નીચે મુજબ છે.

ગુણસ્થાન ના નામ	મિથ્યાત્વ	ચારિત્ર મોહનીય	અવિરતી	પ્રમાદ	યોગ
	૩ પ્રકારના દર્શન મોહનીય કર્મ	૪ પ્રકારના કષાય ક્રોધ,માન,માયા,લોભ * ૪ પેટા પ્રકાર અનંતાનુંબંધી,અપ્રત્યાખ્યાની,પ્રત્યાખાની અને સંજવલન = ૧૬ + ૯ નોકષાય હાસ્ય,રતિ,અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા,પુરુષ વેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુસંક વેદ કુલ ૨૫	પાંચ મહાવ્રત તેમજ ૧૨ શ્રાવકાચારને લગતા વ્રત નથી. પચ્ચખાણ લેતા નથી.	૫ પ્રકાર મદ,વિષય, કષાય, નિંદા વિકથા	૩ પ્રકાર મન,વચન, કાયાની ક્રિયા ૧૩મા ગુણસ્થાન સુધી રહે છે

		અનંતાનું બંધી	અપ્રત્યાખાની	પ્રત્યાખાની	સંજાવલ	નોકષાય		
૧)મિથ્યાત્વ	છે	છે	છે	છે	છે	છે	છે	છે
૨)સાસદાન	છે +નથી	છે	છે	છે	છે	છે	છે	છે
૩)મિશ્ર	છે +નથી	નથી	છે	છે	છે	છે	છે	છે
૪)સમકિત અવિરતી પ્રમત	નથી	નથી	છે	છે	છે	ક્રમશ ઓછા થાય છે	છે	છે
૫)સમ્યક્ દ્રષ્ટિ પ્રમત	-	-	નથી	છે	ક્રમશઃ ઓછા થાય છે	ક્રમશઃ ઓછા થાય છે	દેશ વિરતીવ્રત	છે
૬) સમકિત સર્વ વિરતી પ્રમત	-	-	-	નથી	ક્રમશઃ ઓછા થાય છે	ક્રમશઃ ઓછા થાય છે	સર્વ વિરતી	છે
૭) સમકિત સર્વવિરતી અપ્રમત	-	-	-	-	ક્રમશઃ ઓછા થાય છે	ક્રમશઃ ઓછા થાય છે	સર્વવિરતી	પ્રમાદ નથી
૮) અપૂર્વ કરણ	આત્મા એ અનુભવે છે જે કયારેય અનુભવ્યું નથી.અહીથી આત્મા શ્રેણી ચડે છે ક્ષય અથવા ઉપશમ							

ક્ષપક શ્રેણી	ઉપશમ શ્રેણી
૯) બાદર સંપરાયઃ બાદર કર્મરજનો ક્ષય	૯)બાદર સંપરાય : ઉપશમ બાદર કર્મ રજનો
૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય : સૂક્ષ્મ કર્મરજનો ક્ષય	૧૦)સૂક્ષ્મ સંપરાય : ઉપશમ સૂક્ષ્મ કર્મ રજનો
૧૨) ક્ષીણ મોહ : મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ. બાકી રહેલા ત્રણ ઘાતી કર્મનો નાશ થાય છે	૧૧) ઉપશાંત મોહ : જે ઉપશમ શ્રેણી ચડે જેના બધા કર્મો ઉપશમ થઈ શાંત થઈ ગયા છે, નાશ નથી પામ્યા, આ જીવ નીચે પાછો પડે જ અને કોઈપણ ગુણસ્થાનમાં અટકે છેક ગુણસ્થાન્ના ૧લા સ્તર સુધી પાછો પડી શકે.
૧૩) સયોગી કેવલી : નિર્વાણ સુધી સર્વજ્ઞ (સર્વ ઘાતી કર્મનો નાશ)	
૧૪) અયોગી કેવલીઃ જીવનનો અંત, નિર્વાણના થોડો સમય પહેલાની અવસ્થા	

ગુણસ્થાનકનો કાળ

ગુણસ્થાન	નામ	જઘન્ય કાળ	ઉત્કૃષ્ટ કાળ
૧	મિથ્યાત્વ અભવ્ય અને જાતિભવ્ય ભવ્ય	અનાદિ-અનંત અનાદિ સાંત	અનાદિ-અનંત અનાદિ સાંત
૨	સાસ્વાદન	૧ સમય	૬ અવલિકા
૩	મિશ્ર	અંતર્મુહુર્ત	અંતર્મુહુર્ત
૪	અવિરત સમ્યક્દ્રષ્ટિ	અંતર્મુહુર્ત	સાધિક ૩૩ સાગરોપમ
૫	દેશવિરતી	અંતર્મુહુર્ત	દેશોન પૂર્વ કોટિ
૬	સર્વવિરતી પ્રમત્ત	૧ સમય	અંતર્મુહુર્ત
૭	અપ્રમત્ત સંયત	૧ સમય	અંતર્મુહુર્ત
૮	અપૂર્વકરણ	૧ સમય	અંતર્મુહુર્ત
૯	અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય	૧ સમય	અંતર્મુહુર્ત
૧૦	સૂક્ષ્મ સંપરાય	૧ સમય	અંતર્મુહુર્ત
૧૧	ઉપશાંત મોહ	૧ સમય	અંતર્મુહુર્ત
૧૨	ક્ષીણ મોહ	અંતર્મુહુર્ત	અંતર્મુહુર્ત
૧૩	સયોગી કેવલી	અંતર્મુહુર્ત	દેશોનપૂર્વ કોટિ
૧૪	અયોગી કેવલી	પાંચ હ્સ્વાક્ષર	પાંચ હ્સ્વાક્ષર